

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İNGİLİS DİLİNDƏ SUAL CÜMLƏLƏRİNİN PRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Günəl Çingiz qızı Rzazadə**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Fərman Hüsən oğlu Zeynalov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Fatimə Mais qızı Vəliyeva

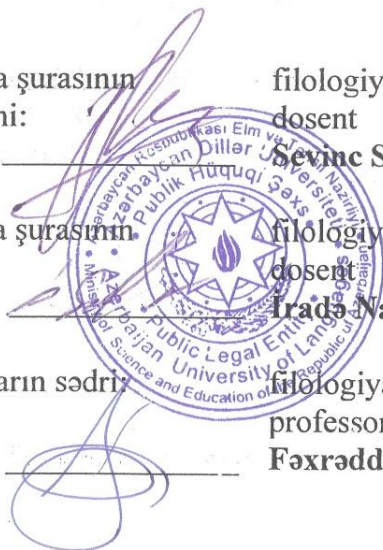
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Çinarə Zahid qızı Şahbazlı

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədr müavini: filologiya elmləri doktoru, dosent
Səvinc Saday qızı Zeynalova

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. İngilis dilini öyrənərkən biz linqvistik cəhətdən izah edilə bilməyən söz və ifadələrlə qarşılaşırıq. Dil bütün fikirləşmə proseslərinə müdaxilə edir. İnsan düşüncənin dinamikasına həkk olunan və dil vasitəsi ilə reallaşan mətn yaradır. Bu səpkidə diqqəti daha çox cəlb edən sual cümlələrinin birbaşa olmayan üsulla mətndə informasiya daşması ilə əlaqədar olan təbiətidir.

Mövzunun aktuallığı dil və mədəniyyət probleminə artan maraqlarından, sualların ünsiyyətdə rolu və yerinin aydınlaşdırılmasından, suallarla bağlı funksiyaların reallaşdırılmasının üsul və vasitələrinin müəyyənləşdirilməsində, eyni zamanda ingilisdilli materiallar əsasında sualların və ritorik sualların praqmatik xüsusiyyətlərinin tədqiqindən irəli gəlir.

İngilis dilində nitq aktlarının, sualların, ritorik sualların tədqiqinə kompleks yanaşma həm bu dilin praqmatik və praqmalinqvistik xüsusiyyətlərini, ingilis dili istifadəçilərinin milli mədəni baxışlarını, həm də sualların müxtəlif situasiyalarda fərqli mənada qavranılmasının əsas cəhətlərini açıb göstərməyə imkan yaradır.

Sual bildirən sözlərin praqmatik xüsusiyyətlərinin tədqiqi başqa bir xalqın mentalitetinin əsaslarını, milli xarakterini və kommunikativ davranışlarını öyrənmək kommunikativ uyğunsuzluqların və emosional diskomfortun səbəblərini bilmək baxımından faydalı bir mənbə ola bilər.

Haqlı olaraq qeyd etməliyik ki, sual sözlərinin tədqiqi dil daşıyıcılarının nitq davranışları ilə bağlı olan milli mədəni xüsusiyyətlərinin, fon biliklərinin üzə çıxarılmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Dissertasiya işində tədqiq edilən mövzu ilə bağlı linqvistik ədəbiyyatın araşdırılmasına əsaslanaraq ingilis dilində sual cümlələrinin üslubi və praqmatik xüsusiyyətlərinin istənilən səviyyədə tədqiq edilmədiyini söyləyə bilərik.

German dilçiliyində C.L.Ostin, J.Olvud, S.Blum-Kalka, Broun P.Levinson, T.A.Diyk, H.P.Quays, S.A.Miller, C.Skot, C.R.Serl, rus dilçiliyində A.N.Baranov, V.M.Alpatov, C.F.Alen, M.M.Baxtin,

E.P.Baxurova, T.Q.Vinokur, V.A.Qriqoryev, V.Z.Dementyev, V.A.Kosareva, Azərbaycan dilçiliyində isə Ə.Ə.Abdullayev, V.Cəfərov, A.Y.Məmmədov, F.Veysəlli, D.Yunusov və başqaları öz tədqiqat işlərində ünsiyyətdə praqmatik xüsusiyyətlər və praqmatik məna ilə bağlı məsələlərə toxunmuşlar. Hazırda əksər ölkələrdə praqmatik məna, mətnin dildənkənar semantik aspekti ilə əlaqədar aparılan tədqiqatlara maraqların artması müşahidə olunur.

Artıq keçən əsrdən bəri sualların müxtəlif aspektlərinin tədqiqi bir çox linqvistlərin diqqətini cəlb etmişdir. Lakin bu sahə ilə bağlı bəzi tədqiqat işlərinin olmasına baxmayaraq, kommunikasiya prosesində istifadə edilən sualların praqmatik xüsusiyyətlərinin tədqiqata cəlb edilmədiyini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Düşünürük ki, məhz bu baxımdan kommunikasiya prosesində müxtəlif situasiyalarda istifadə edilən sualların praqmatik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə ehtiyac duyulur.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini ingilis dilinin öyrənilməsi zamanı qarşılaşılan vasitələrin, sual cümlələrinin dildənkənar semantik aspekti təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti bədii ədəbiyyatda və ya diskursda rast gəlinən sual cümlələrinin işlənmə variantlarının, funksiyalarının və xüsusiyyətlərinin tədqiqi və öyrənilməsi prosesində əldə olunmuş nəticələrin ümumiləşdirilməsindən və dekodlaşdırma prosesinə tətbiq edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin qarşısında duran *məqsədlər* aşağıdakılardan ibarətdir.

- linqvistikada praqmatikanın tədqiqat tarixini, praqmalinqvistikanın yaranma tarixi və şərtlərini araşdırmaq;
- nitq aktlarını və nitq konvensiyalarını tədqiq etmək;
- sual cümlələrinə dair edilən təsnifatları nəzərdən keçirmək və bu təsnifatların məqbul müddəalarını nümunələrlə izah etmək;
- eyni fikrin müxtəlif situasiyalarda fərqli interpretasiya edilməsində müəllifin oynadığı rolu müəyyənləşdirmək;
- praqmatik aspektdə sualların şərhini vermək.

Tədqiqat işinin məqsəd və fərziyyəsinə uyğun olaraq aşağıdakı *vəzifələrin* yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- müxtəlif ünsiyyət situasiyalarında eyni sualların istifadəsi

zamanı yaranan oxşar və fərqli cəhətləri aşkar etmək;

– sualların tərcümə zamanı necə interpretasiya olunduğunu tədqiq etmək;

– elmi ədəbiyyatda mövzu ilə olan müddəaları nəzərdən keçirmək;

– tədqiqat işinin nəzəri bazasını və praktik dil materiallarını müəyyənləşdirmək;

– tədqiqata cəlb edilmiş, ingilis dilində daha çox rast gəlinən sualların məna xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməklə onların pre-sent mətnlə assosiasiya yaratma qabiliyyətini nəzərdən keçirmək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işində araşdırılan materialın xarakterinə uyğun olaraq onomastik tədqiqatlarda daha çox istifadə edilən, təsnifə, kontekstual təhlilə və araşdırılan dil faktlarının sintezinə əsaslanan linqvistik təhlil metodlarından təsvir, müşahidə müqayisə, ümumiləşdirmə, eləcə də diskurs təhlili metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Antroposentrizm dilin bir xüsusiyyəti olduğundan (antropomorfizm) obyektiv reallığı insanın daxili ailəmi ilə əks etdirir (onun fəaliyyətinin motivləri və məqsədlərini dəyər oriyentasiyasını və s.) və bu əks zamanı obyektiv reallığı özünəməvafiq şəkildə dəyişdirir.

2. Praqmatika öz məzmununa görə dil işarələri və onların interpretatorları arasındakı əlaqəyə istinad edir. Praqmatika dili onun kommunikasiya prosesində iştirak edən partnyorları başa düşmək yönündən nəzərdən keçirir. Praqmatika danışımanı fəaliyyət kimi öyrənir.

3. Praqmalingvistikada nitq davranışlarının norma və strategiyalarını araşdırır.

4. Suallar dil sistemində individ tərəfindən yaradılaraq daha əvvəl mövcud olmuş fakta istinad etməklə mədəni dil mühitində özünəməxsus yer tutur.

5. Hər bir sualın semantikasi onların işləndiyi kontekstin və müəllifin niyyətinin müəyyənləşdirilməsi ilə aşkar edilə bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Aristotelin hamı tərəfindən qəbul edilmiş ifadəsinə görə elm müxtəlifliklərin və oxşarlıqların üzə

çıxarılmasından başlayır. Dissertasiya işinin yeniliyi ondadır ki, sual cümlələrinə praqmatik aspektdən yanaşılır və mətndə olmayan informasiyanın ötürülməsində və dekodlaşdırılmasında tərəflərin rolunun müəyyənləşdirilməsinin vacibliyi göstərilir. Əsas elmi yeniliklər sual cümlələrinin dil sistemində mövqeyi, ünsiyyət zamanı sual sözlərinin daşdığı praqmatik funksiyalar, danışanla adresat arasında sual sözləri ilə yaranan tərkiblərin komponentlərarası praqmatik əlaqələri ilə bağlı məsələlərin şərhində özünü göstərir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin əsas müddəaları ingilisdilli ünsiyyət prosesində istifadə edilən sual cümlələrinin praqmatik xüsusiyyətləri ilə bağlı elmi nəzəri baxışları genişləndirir və onlarla bağlı yeni nəzəri fikirlərin formalaşmasına yol açır.

Dissertasiya işi ingilis dilçiliyində ünsiyyət zamanı istifadə edilən sual sözlərinin praqmatik xüsusiyyətlərinin şərhinin verilməsində faydalı mənbə ola bilər. Bu tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti ondadır ki, dissertasiyanın əsas müddəalarından ingilis dilinin əsas və köməkçi fənn kimi tədris edildiyi universitetlərdə istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin ayrı-ayrı fəsiləri barədə Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında müzakirələr aparılmış, Beynəlxalq və Respublika elmi konfranslarında məruzələr edilmiş, habelə müxtəlif jurnallarda məqalələr çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 4 səhifə, 7093 işarə, I fəsil – 48 səhifə, 89400 işarə, II fəsil – 33 səhifə, 63373 işarə, III fəsil – 26 səhifə, 45438 işarə, nəticə – 5 səhifə, 9516 işarədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 214820 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metod və mənbələri, obyekt, tədqiqatın predmeti, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın aprobeasiyası və tətbiqi, həmçinin işin quruluşu haqqında ümumi məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslı “**Dilçilikdə praqmatika istiqamətləri**” adlanır. Dissertasiyanın I fəslinin “**Antroposentrizm və praqmalingvistika**” adlanan birinci paraqrafında antroposentrizm sahəsinin elm kimi formalaşması tarixi, onun yaranma səbəbləri və müasir dövrdə praqmalingvistika sahəsi ilə əlaqələri, onların mütənəsibliyi və müasir inkişaf yollarından bəhs edilir.

Antroposentrizmin ilkin qaynaqları antik dövrə aiddir və Sokratın adı ilə bağlıdır. Orta əsrlərdə antroposentrizm ifadəsinin işlənməsində xristianlığın təsiri olmuşdur. Antroposentrizm dedikdə əski dövrlərdə insan yaradılışın zirvəsidir başa düşülürdü (sekulyar antroposentrizm). Bu gün antroposentrizm insanın dünya yaradılışında mərkəzi və ən ali məqsəd olduğunu göstərir, dilçilik elmində isə antroposentrik prinsip kimi mənadan başlayıb ekologiyada antroposentrizm mənasına kimi işlənir¹.

Dilçilikdə antroposentrizm nəzəriyyəsi tarixən V. Humboldtun adı ilə bağlıdır. Bu antropoloji prinsip insanın dil vasitəsilə ifadə olunmasını və insanı dildə araşdırmağı tələb edirdi. “*Dil sadəcə qarşılıqlı anlayışa xidmət edən mübadilə vasitəsi deyil, əslində dil elə bir dünyadır ki, burada – mənəvi gücün daxili işi predmetlər və dilin özü arasında özünü göstərir*” onların fərqi isə “*sadəcə səslərdə və işarələrdə deyil, dünyagörüşünün özündə olan fərqlərdir*”². XX əsrin 70-ci illərində Y.S.Stepanovun tədqiqatları nəticəsində antroposentrizm öz elmi təsdiqini tapdı. Y.S.Stepanov haqlı qeyd edirdi ki, düşünən substansiya “Mən” – ruh halının təsvir edilməsi üçün müstəqil şəkildə dili tələb edir, “Mən”in gizli əsası dildə

---

¹ Большая Российская Энциклопедия: [в 35 т.]. – Москва: Большая российская энциклопедия, – т. 35. – 2017. – с. 176.

² Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. / В.Гумбольдт. – Москва: Прогресс, – 2000. – с. 234.

axtarılmalıdır. Bizim dünya həmişə insanla kainatın dialektik birliliyini təmsil edir. Dünya yalnız göründüyü kimi deyil, o, bizim onu düşündüyümüz kimi mövcuddur³. N.V.Buqorskaya antroposentrizm termininin üç əsas mənasını müəyyən edir:

1. *Antroposentrizm dilin bir xüsusiyyəti kimi*. Antroposentrizm obyektiv reallığı insanın daxili aləmi ilə dildə əks etdirir və adətən Protoqorun dilin antropomorf xüsusiyyətlərinin vurğulandığı “*insan bütün əşyaların ölçü vahididir*” postulatının nəzəri təsdiqini verir.

2. *Antroposentrizm dil hadisələrinin analiz metodu kimi*. Əsl antroposentrik və nisbi sistemoseentrik yanaşmalar bir-birini inkar etmir, əksinə bir-birini dəstəkləyir və bu işə o deməkdir ki, bir tədqiqat çərçivəsində konfliktsiz mövcud ola bilirlər⁴.

3. *Antroposentrizm metodoloji araşdırma kimi* linqvistik təsvir zamanı dilin humanitarizasiyada özünü göstərən fəlsəfi pozitivizim ilə əlaqələndirilir⁵.

Antroposentrik paradigma çərçivəsində müasir linqvistikada bir sıra istiqamətlər inkişaf edir.

Dili onun daşıyıcılarından kənarında deyil, insan faktorunu dildə öyrənərək empirik materialları analiz etməklə dil hadisələrinin mümkün qədər çoxuna insan interpretasiyası vermək və dil vasitəsi ilə “*dünyanın təşkili prosesi*”nə izah gətirmək mümkündür. Ünsiyyətin yaranmasında, həmçinin deyilənlə deyilməyən arasındakı əlaqələrin nəzərə çatdırılmasında praqmalinqvistikanın rolu əvəzsizdir.

Praqmalinqvistika. Elmi ədəbiyyatlarda belə bir tərifə rast gəlinir: praqmatika – dil istifadəçilərinin cümlələri kontekstlə cütləşdirmək bacarığını öyrənir. Bu tərif praqmatikanı linqvistikanın digər aspektləri ilə bərabərləşdirməyə çalışan fikirlərdən fərqləndirir. N.Xomskinin fikrincə, praqmatika – linqvistik bacarıq haqqında bir aspektir və başqa aspektlər kimi o da yalnız ardıcıl şəkildə

---

³ Большая Российская Энциклопедия: [в 35 т.]. – Москва: Большая российская энциклопедия, – т. 35. – 2017. – с. 178.

⁴ Алпатов В.М. Об антропоцентричном и системоцентричном подходах к языку // – Москва: Вопросы языкознания, – 1993. № 3, – с. 22.

⁵ Бугорская Н.В. Язык как форма сознания // Языковое бытие человека и этноса: психолингвистический и когнитивный аспекты. – Москва: Барнаул,– 2003. – с 24.

məhdudlaşdırılır⁶. Deməli, praqmatika danışanın sözlərinin nə ifadə etməsi və danışan öz sözləri ilə nəyi ifadə edə bilməsi arasındakı fərqi aydınlaşdırmalıdır.

Azərbaycan dilçiliyində praqmatika haqqında mülahizələrə bəzi dilçilərin əsərlərinin semiotika adlanan bölməsində rast gəlinir. Xüsusilə prof. F.Veysəlli praqmatika haqqında kifayət qədər məlumat vermişdir. Onun fikrincə, simvolika, ixtiyari işarələr mücərrədləşmənin, dilin inkişaf və təkmilləşməsinin daha sonrakı mərhələlərində meydana gəlmiş, dilin inkişafının ilkin çağlarında harmonik işarələr üstünlük təşkil etmiş, leksik sistem istisnasız motivləşmələrdən, təkrar və yamsılamalardan ibarət olmuşdur⁷. Beləliklə, qeyd edilənlərə əsasən praqmatikaya belə tərif vermək olar: praqmatika danışanın ifadə etdiyi mənada kontekstin rolunu öyrənir.

“Mətn praqmatikası nəzəriyyəsi” adlı I fəslin ikinci paraqrafında mətn strategiyası və onun növləri, tekstuallığın yeddi standartlarından əsas standartları nəzərdən keçirilir, koheziya və koherentlik kimi anlayışlar yeni nəzəri baxışdan təhlil edilir, mətn praqmatikasının əsas anlayışları tədqiq olunur.

Dilçilik elmində belə bir fikir var ki, sintaktik təsvirin ən geniş vahidi cümlədir. Cümlələr əksər hallarda ayrılıqda işlənmiş, adətən daha geniş əlaqəli sintaktik vahid – mətn yaradır. Biz mətni söyləyirik, oxuyuruq, yazırıq, dinləyirik və hətta tərcümə edirik. Diskurs bilik və strukturlarda mövcud ortaq və şablon ifadələri özündə əxz etdirdiyi halda, mətn diskursun spesifik və unikal reallaşmasıdır. Diskurs həm şifahi, həm də yazılı mətnləri nəzərdə tutur. Mətn isə konkret şifahi fikirlərə və yazılı sənədlərə istinad edir.

Mətn strategiyası konseptinə dilçilərin yanaşması müxtəlifdir. Mətn strategiyasının 4 növü vardır: *temporal* (zaman zərflərinin və ya zaman budaq cümlələrinin xronoloji şəkildə sıralanmış referensial silsiləsi təqdim edilir), *lokativ* (yer zərfləkləri, yer budaq cümlələri və lokativ ifadələri), *iştirakçı oriyentasiyalı* (hadisələrin uzlaşması bu hadisələrdəki bir obraza təkrar-təkrar edilən istinadlarla bağlılıq) və *aksional* (hərəkətlərin sürətli dəyişmə ardıcılığı tekstual mühitdə

---

⁶ Гак В.Г. Прагматика, узус и грамматика речи. // Иностранные языки в школе, – 1982. № 5. – с. 11.

⁷ Veysəlli F.Y. Semiotika. / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mürtəcim, – 2010. – s. 23-25.

dominantlıq edir) strategiya. Bu konsepsiyalar biri-biri ilə sıx bağlıdır ki, bu bağlılığı da *tekstuallıq standartları* adlandıra bilərik. R.Beaugrand və U.Dressler göstərirlər ki, mətn tekstuallığının 7 standartına cavab verərsə, o zaman kommunikativ hadisə hesab edilə bilər. Əgər bu standartlardan birinin tələbi pozulsa o zaman mətn kommunikativ olmayacaq⁸.

Tekstuallığın ilk standartı “*koheziya*” adlanır. Koheziya məndəki cümlələrin komponentlərinin – sözlərin qarşılıqlı bağlılığını (leksik və qrammatik) təsvir edir. Koheziya diskurs çərçivəsində budaq cümlə və cümlə daxilində mövcud olan müxtəlif növ formal əlaqələrin göstəricisidir. M. Halliday və R. Hasanın fikrincə, “*koheziya o vaxt mövcud olur ki, diskursdakı hər hansı vahidin interpretasiyası diskursda mövcud olan digər vahidə istinad etməyi tələb edir*”⁹. Onlar koheziyanı iki hissəyə ayırırlar: *qrammatik* və *leksik koheziya*.

Qrammatik koheziya dörd yarımqrupa ayrılır: *referensiya* (*istinad*), *əvəzətmə* (*substitusiya*), *ellipsis* və *bağlayıcı*.

Referensiya mətnin hər hansı hissəsinə, ya da məndə məlumatı göndərən və qəbul edən şəxslərin dünya haqqında fon biliklərinə istinad etməklə şərh yaradır. Məndə edilən bu istinadın məqsədi informasiyanı mətn daxilində (endeforik referensiya) və ya məndən kənardə (ekzeforik referensiya) axtarmaqdır. İstinadın iki növü var: *ekzofora* və *endofora*. *Ekzoforadan* əksik informasiyanın məndən kənardə axtarılmasını bildirmək üçün istifadə edilir: “*He felt that he had met his Waterloo*” (tarixi hadisəyə edilən ekzoforik istinaddır). Bu istinad ona görə eksoforik istinaddır ki, bu fikri söyləyən onun mənasını məndə açıqlamır. Dinləyici tərəfindən bu ekstralinqvistik faktor doğru tanınır, çünki hadisə haqqında adresant fon biliyə malikdir. Məndə rast gəlinən informasiyaya leksik-qrammatik yolla edilən istinada *endofora* deyilir. Endoforik istinadın iki növü var: *anafora* və *katafora*. *Anafora* sözlərlə əvvəldə rast gəlinən hər hansı hissəyə istinaddır. O, iki cür olur: *inkluziv* (müəllifin iştirak etməsi:

---

⁸https://www.researchgate.net/publication/256021592_Halliday_or_De_Beaugrande_and_Dressler_FAQs

⁹ Halliday, M.A.K. Cohesion in English. / M.A.K. Halliday, H.Ruqaiya. – London: Longman, – 1976. – p. 11.

“I couldn't use *the box*. *That* was too small”) və *ekskluziv* (üçüncü şəxsə istinad: “One family sewed fake Russian uniforms for *themselves* then, *they* pretended to be Russian soldiers and simply drove through a checkpoint”). Anafora ilə keçmişə istinad edilirsə, *katafora* – gələcəyə istinaddır.

Daha əvvəl mətndə adı çəkilmiş hadisə və ifadələrin yenidən təqdimatı *substitusiya* adlanır. Substitusiya qrammatika səviyyəsində, lüğət tərkibi, linqvistik formalar və ya leksik-qrammatik səviyyədə linqvistik vahidlər arasında olan əlaqələrdir.

Tekstuallığın ikinci standartı olan “*koherentlik*” dedikdə mətndə cümlələrin mənasını biri-biri ilə əlaqələndirən bağlar nəzərdə tutulur. Koherentliyi tekstual mühitin konsepsiyalarının konfigurasiyası və mətnin səthi elementlərinin qarşılıqlı bağlılığı və müvafiqliyi ilə də xarakterizə edirlər¹⁰. Mətn o zaman koherent hesab olunur ki, o, bizim fon biliyimizdə mövcud hadisələri təsvir etsin. Mətnin hissələri arasındakı yaxın bağlılıq *mətn koherentliyidir*.

Tekstuallığın üçüncü standartı *intensionallıqdır*. R.Beauqrand bu standartı mətn müəllifinin mövqeyini nəzərə alan parametr kimi təsvir edir: “*müəllifin niyyətini gerçəkləşdirmək üçün kohesiv və koherent mətn hadisələrin ardıcılığı ilə “silahlanmalıdır” (məsələn, bilik nümayiş etdirmək, planda nəzərdə tutulmuş məqsədə çatmaq və s.)*”¹¹. İntensionallıq mətndə kommunikativ məqsədin öhdəliyi kimi mətnin məqbulluğu və ya adresatlılığı ilə assosiasiya yaradır. Mətnin müəllifi, niyyətli və ya niyyətsiz şəkildə onun insanlar tərəfindən qəbul ediləcəyini nəzərdə tutur, mətn vasitələri və semantik elementlər sistemini mətn strukturuna daxil edir, müəlliflə onun oxucusu arasında “təmas nöqtələrini” yaradır.

Tekstuallığın dördüncü standartı məqbulluq adlanır. Mətnin müəllifi, niyyətli və ya niyyətsiz şəkildə onun digər insanlar tərəfindən qəbul ediləcəyini nəzərdə tutur, mətn vasitələri və semantik elementlər sistemini mətn strukturuna daxil edir və müəlliflə onun oxucusu

---

¹⁰https://www.researchgate.net/publication/256021592_Halliday_or_De_Beaugrande_and_Dressler_FAQs

¹¹https://www.researchgate.net/publication/256021592_Halliday_or_De_Beaugrande_and_Dressler_FAQs

arasında “təmas nöqtələrini” yaradan sistemi və xüsusi bir oxucu imicinə yönəlmiş interpretasiya proqramı təşkil edir.

Tekstuallığın beşinci standartı olan İnformativlik və ya tematiklik mətnin zəruri kateqorial xüsusiyyətidir və mətndə maksimal ixtisar zamanı belə mövzuların və ya məzmunu informativ tutumun mövcudluğunda özünü göstərir, biz isə bir resepiant kimi sual verdiyimiz zaman belə həmin mətndə söhbətin nədən bəhs etdiyini anlayırıq.

Tekstuallığın altıncı standartı situativlik adlanır. Dilin sözlərini və cümlələrini mətn sözlərinə və mətn cümlələrinə çevirən və onların strukturlaşdırılmış mülahizələrinə mətn statusu verən amillərdən biri kimi situativlik mətnin öz ilkin (adresat və resepiantın olduğu kommunikativ situasiya) situasiyasına uyğunlaşması və onun funksionallaşmasında özünü göstərir.

Tekstuallığın yeddinci standartı olan *intertekstuallıq* hər hansı bir mətn sosial dil mühitində “ümumi yaddaş”dan təcrid olunmuş şəkildə mövcud ola bilməz. İntertekstuallıq mətnin özünə qədər daha əvvəl yaratdığı referensial və ya formal tipoloji əlaqələrlə bağlıdır.

Tədqiqat göstərir ki, mətn xüsusiyyətləri və kateqoriyalarına həsr olunmuş əsərlərdə əhəmiyyətli fərqlər var. Mətn kateqoriyalarını təsnif etmək, onları müəyyən edib fərqləndirmək, ierarxiyasını qurmaq üçün mövcud cəhdlər bir sıra subyektiv və obyektiv səbəblərlə görə qeyri-ardıcılıdır. Mətn prototipi konsepsiyasını linqvistik istifadəyə təqdim etməklə bu ziddiyyətin aradan qaldırılması mümkün oldu.

Dissertasiyanın II fəslə “**Sual cümlələri nitq aktları nəzəriyyəsi kontekstində**” adlanır və iki paraqraftan ibarətdir. II fəslin birinci paraqrafı “*Nitq aktları nəzəriyyəsi*” adlanır və burada nitq aktları nəzəriyyəsinin yaranma səbəblərindən, onun hal-hazırda linqvistik praqmatikanın əsas tərkib hissəsi kimi rolundan danışılır.

Nitq aktları nəzəriyyəsi analitik fəlsəfə çərçivəsində meydana gəlmiş, dil reallığının mahiyyətinə və onunla obyektiv reallıq arasındakı əlaqənin öyrənilməsinə dair maraqların artması ilə xarakterizə olunurdu. L.Vitqeynşteyn, M.Frege və B.Rassel inanırdılar ki, dilin strukturu birbaşa onu əhatə edən dünyanın strukturu ilə izomorfdur. XX əsrin ortalarına qədər artıq məntiqi

analizdən tədrisən imtina baş verir. L.Vitqeynşteyn əvvəlki kimi, fəlsəfəni dilin tədqiqində əsas fəaliyyət kimi nəzərdən keçirsə də, o, artıq ideal dil yaratmaq məqsədindən əl çəkir¹².

Nitq aktları nəzəriyyəsinin əsası C.Oustin tərəfindən qoyulmuşdur. O, düşünürdü ki, dilin həqiqət şərtinə əsaslanan istifadəsi yanlışdır, çünki, “təsviri illuziya” bunu düşünməyə əsas verir: hər hansı bir şey haqqında məlumatın ötürülməsi zamanı dilin əsas məqsədi həqiqəti söyləməkdir. Onun kəşfi bu faktdır ki, nitq təkcə söhbətdə eksplisit deyilməyəni əhatə etmir, o, həm də hadisələrin axınında nəyisə dəyişir: danışıqda işlənən hər cümlə sadəcə həqiqət şərtlərinə əsaslanmır, o felisitlik (uğurluluq) şərtlərindən də asılıdır¹³.

C.Oustinə görə hər bir nitq aktı üç aspektdə araşdırıla bilər:

1. *Lokyutiv (deyim) akt* – verilmiş dilin qanunlarına uyğun məqsədli söylənilən fikrin tələffüzü, konstruksiya edilməsi və onun səsləndirilməsini özündə birləşdirən akt.

2. *İllokutyiv akt* – cümlənin ifadə edilməsi zamanı kommunikativ məqsədin məlum olduğu akt.

3. *Perlokutyiv akt* – adresatın şüuruna / davranışına təsir etməklə və ya yeni situasiya yaratmaqla reallaşan akt kimi¹⁴.

Verilən söz nümunəsinə nəzər salaq:

“*The locution – I said I promised to go early to bed*” / Lokusiya budur ki, mən dedim ki, mən erkən yatacağıma söz verdim.

“*The illocution – I promised to go early to bed*” / İllokusiya mənim erkən yatacağıma söz vermə faktıdır.

“*The perlocution – I may have reassured my parents*” / Perlokusiya budur ki, mən vəd verərək, valideynlərimi əmin etmiş oldum ki, erkən yatacam.

Bunlar söyləmənin üç aspektidir. Onlardan ən vacibi ümumiləşdirilmiş illokusionar aspektidir. Bu aspekt onu göstərir ki, istənilən cümlə konvensional qanunlarla müəyyən edilir.

---

¹² Вежицкая А. Речевые акты // – Москва: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. Лингвистическая прагматика, – 1985. – с. 251-275.

¹³ Austin, J.L. How to Do Things with Words. / J.L.Austin. – New York: Oxford University Press, –1962. – p. 39.

¹⁴ Yənə orada, – s. 21.

Cümləyə nitq aktı kimi bu cür yanaşma onu bildirir ki, nitqin xüsusi istifadə şərtləri vardır, onlar danışmaq ifadələrinin uğurluluq şərti ilə müəyyən edilir və hər bir cümlə presuppozisiya, implikasiya və öhdəliyə malikdir. Məsələn: “*I promise to marry Jane*” – presuppozisiya budur ki, mən hələ ki, evli deyiləm, amma istinad edir ki, “*Ceynlə evlənmək üzrəyəm*”. C.Oustinin nitq aktları nəzəriyyəsi nitqə radikal konvensionalist yanaşma kimi danışığın da daxil olduğu ritual praktikanı xüsusi vurğulayır və linqvistik mübadilə zamanı iki spesifik aktı (illokusionar və perlokusionar) ortaya çıxarır¹⁵.

C.Serl nitq aktlarının daha geniş təsnifatını verərək, onların beş sinfini müəyyən etmişdir: 1) *Assertiv* (doğru və ya yanlış kimi qiymətləndirilə bilər); 2) *Direktiv* (dinləyicini nə isə etməyə çağırır); 3) *Komissiv* (hadisələrin gedişinə uyğun öhdəlik irəli sürür); 4) *Ekspressiv* (məsələlərin vəziyyətinə dair psixoloji mövqə nümayiş etdirir); 5) *Deklarativ* (deklarasiyanın propozisiyasına uyğun olaraq reallığı dəyişdirir)¹⁶. P.Qrays kontekstual xüsusiyyətlərin rolunu vurğulayaraq, öz ideyasını davam etdirir və təəccüblü də olsa bu ona kontekstional deyil, məhz rasionallıq prinsiplərlə idarə olunan insanın kommunikativ akt nəzəriyyəsini genişləndirməyə imkan verir¹⁷. Ardınca D.Sperber və D.Uilsonun relevantlıq nəzəriyyəsi bu rasionallığı izah etməyə çalışmışdır¹⁸.

Praqmatik anlaşılmazlıq o zaman baş verir ki, linqvistik strukturun pragmatik gücü dil daşıyıcısının öyrəşdiyi linqvistik strukturdan fərqlənsin: “*saatınız var*” (“*do you have a watch?*”) sualına dinləyən, saati ona göstərmək yox, saatin neçə olduğunu söyləməlidir. Nitq aktlarının xüsusi göstəriciləri *performativlər*, yəni elə ifadələrdir ki, onlar özləri hərəkət haqqında ismaric deyil, adı çəkilən hərəkətin reallaşma vasitəsidir. Məs.: “*mən and içirəm*” cümləsi and haqqında cümlə deyil, andın özüdür.

---

¹⁵ Austin, J.L. How to Do Things with Words. / J.L.Austin. – New York: Oxford University Press, – 1962. – p. 31.

¹⁶ Searle, J.R. Speech Acts. / J.R.Searle. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – p. 58.

¹⁷ Grice, H.P. Logic and Conversation // In P.Cole, Morgan, –1975. v. 3. – p. 41-58

¹⁸ Sperber, D. Relevance: Communication and Cognition. / D.Sperber. – Oxford: Blackwell, –1986. – p. 135.

Nitq davranışlarının konvensional normalarından danışırkən V.Q.Qak *praqmem* (praqmatik funksiya) anlayışından istifadə edir. Praqmem bir dildə müşahidə olunur, digərində isə olmaya bilər: “*Nuş olsun*” və “*Bon appetit*” ifadəsinin ingilis dilində qarşılığı yoxdur. Praqmemlərdən xəbərsizlik iki növ səhvə yol açar: 1) ifadənin semasioloji cəhətdən yanlış şərhinə (“*How do you do?*” nümunəsi); 2) onomosioloji cəhətdən praqmemin yersiz istifadəsinə və ya lazımı yerdə işlədilməməsinə¹⁹. Müxtəlif dillərdə oxşar kommunikativ məqsədlərlə fərqli üsullardan istifadə edilməsi xarakterik haldır.

II fəslin “***Sual cümlələrinin semantikasi və cavabların praqmatik xarakteri***” adlı ikinci paraqrafında sual məqsədli kommunikativ niyyətlə və onun ünsiyyətdə reallaşma üsulları arasındakı qarşılıqlı münasibət problemi ön plana çəkilir, müasir dövrdə sual cümlələri və sual-cavab məsələləri konkret misallar əsasında tədqiq edilir.

Sual cümlələri sualların ifadəsinin və sintaktik təşkilinin təbii vasitəsi kimi çıxış etsə də, suallarla onların nitq zamanı reallaşma formaları arasında birmənalı münasibət mövcud deyil. Adresata yönəlmiş doğru sual özündəki boşluğa siqnal edir və doğru cavab bu boşluğu doldurmaq üçün bir cəhddir ki, bu da yeni məlumat verildikdə uğurlu olur. İstənilən məqbul sual-cavab nəzəriyyələrində informasiya (praqmatikada olduğu kimi) əsas məfhum sayılır. Bəs praqmatikada sual-cavab nəzəriyyəsi necə istifadə oluna bilər? Bu suala cavab olaraq P.Qraysın irəli sürdüyü vacib bir maksimi – *müvafiqlik maksimini* göstərə bilərik²⁰. Adından da göründüyü kimi, müvafiqlik onun nəyə aid olması ilə bağlıdır. Söhbətin mövzusu isə suallar silsiləsi kimi də düşünülə bilər.

N.Belnapın formulə etdiyi ilk zərurət (*constrain*) özü tərəfindən “*ekvivalentlik tezi*” adlandırılmışdır. N.Belnap sual cümlələrinin və vasitəli sualların wh- birləşmələrinin əksər hallarda cütlər şəklində işləndiyini müşahidə etmiş və qərara gəlmişdir ki,

---

¹⁹ Гак В.Г. Прагматика, узус и грамматика речи // Иностранные языки в школе, – 1982. № 5. – с. 13-15.

²⁰ Grice H.P. Logic and Conversation // In P.Cole, Morgan, – 1975. v.3. – p. 41-58

onların hər ikisinin semantikasına bərabər yanaşılmalıdır²¹, amma bu eyniləşdirmək deyil. Ekvivalentlik tezi kompozisionallıq prinsipi ilə əlaqələndirilir.

N.Belnapın digər tezi *cavablılıq tezisidir*: birbaşa və ya dolayı sualların semantik təqdimatı bizə hansı cümlənin mümkün cavab ola biləcəyi haqda kifayət qədər məlumat verməlidir. O, öz tezisində mümkün cavabları belə təsvir edir: cavab – nə həddindən çox, nə də həddindən az olan informasiyadır²². Fikrimizcə, cavablılıq tezisinin tələbi digər bir tələblə standart semantik cavab məfhumu ilə təmin edilməlidir. Suala verilə biləcək mümkün cavablar çoxluğu nümunədən görünür:

“– *Whom did John invite to the party?*

– *Mary.*

– *The girl from the next door.*

– *A redhead*”.

Bu üç cavab fərqli semantik xarakteristikalara malik olsalar da, eyni sual cümləsinin mümkün cavablarıdır. Birinci model cavabdır. O, Conun şənlilyə dəvət etdiyi şəxsi ona ad verərək göstərir. İkinci cavab isə tipik semantik cavab deyil, çünki əlamətlər heç də hər zaman adlarla verilən cavablarda olduğu kimi bir referentə işarə edə bilməz.

İki vacib fakt vardır ki, sual-cavab nəzəriyyəsi ona əsaslanır: a) standart cavablar: semantik cəhətdən dəqiq göstəricilər işlənmir və onlar mümkün informasiyadan asılı deyil və ya ondan asılı olma ehtimalı azdır; b) qeyri-standart cavablar: müvafiq informasiya strukturuna malikdirlər. Müşahidə olunan vacib məqam budur ki, linqvistik cavabın şərhli sual cümləsinin kontekstindən asılıdır.

a. Who walk in the garden?

b. Which men walk in the garden?

c. John and Bill.

d. John and Bill walk in the garden”.

---

²¹ Approaches to the Semantics of Questions in Natural language // https://books.google.az/books?id=E311xdZcr2MC&pg=PA22&lpg=PA22&dq=nuel+belnap+approach+to+semantics+of+questions+1981&source=bl&ots=68FevkEaqQ&sig=ACfU3U3lake8EsiZvm0OUPMN75xlXDaXQ&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwilyJv2z_LmAhVhyqYKHxfDCdUQ6AEwAHoECAYQAQ#v=onepage&q=nuel%20belnap%20approach%20to%20semantics%20of%20questions%201981&f=false

²² Yenə orada.

Hər iki tərkibi cavabın interpretasiyası və cümlə ilə verilən cavab-sual cümləsinin kontekstindən asılıdır. Birinci suala (a) verilən hər iki cavab (c), (d) onu bildirir ki, Con və Bill məhz o şəxslərdir ki, bağda gəzirlər. İkinci sualda isə (b) verilən hər iki cavab (c), (d) onu bildirir ki, Con və Bill bağda gəzən kişilərdir. Əgər Meri də bağda gəzirsə, onda birinci suala (a) verilən hər iki cavab (c), (d) doğru və ya tam cavablar olmayacaq. Merinin bağda gəzməsi ikinci suala (b) verilən hər iki cavabın (c), (d) doğruluğuna və tamlığına təsir etmir.

Bizi əsas maraqlandıran məsələ budur ki, *wh*-terminləri və ya xüsusi sual cümləsi üçün spesifik presuppozisional fenomen mövcuddurmu, əgər mövcuddursa, onların təbiəti necədir? İki nümunəni nəzərdən keçirək:

“– *To whom is John married?*

– *Do you want tea or coffee?*”

Adətən belə qəbul edilir ki, istifadə edilən sual sözü Conun kiminləsə evli olduğu haqda presuppozisiya verir. Bu ekzistensial presuppozisiya *wh*-terminli “*who*” sualının leksik mənası ilə assosiasiya yaradır. Sual sözü bəzən iki presuppozisiya ilə assosiasiya yarada bilər: 1. Adresant kofe və ya çay istəyir; 2. Adresant heç birini istəmir. Alternativ sual konstruksiyası onu bildirir ki, seçimlərdən biri doğru çıxacaq. Beləliklə, standart semantik cavab anlayışını xarakterizə edərkən, semantika bütün cavablıq nəzəriyyəsi üçün baza verir ki, burada suala cavab vermənin praqmatik funksiyası nəzərə alınmalıdır.

Dissertasiyanın III fəslı “**Sual cümlələri monoloji mətnlərdə**” adlanır. Burada iki vacib məsələyə toxunulur: cümlənin anafirik funksiyaları və ritorik sualların təbiəti və kataforik məzmunu. Bu fəslin “**Cümlənin kataforik funksiyası**” adlı ilk paraqrafında cümlədaxili və cümlələrarası katafora arasındakı paralellik, koheziyanın təzahür formaları araşdırılır, mətndaxili fikir əlaqələri məsələsi ön plana çəkilir.

Mətn strukturunda kataforik əlaqələrin reallaşması üsullarının təhlili onun aşağıdakı tipik istifadə halları müəyyən edilmişdir:

1. Sözlərin substitusiyası: *this / these* işarə əvəzlilikləri ilə istinad edilən söz və ya cümlələr qrupu. Belə ki, aşağıdakı nümunədə *this* sonrakı bütöv bir cümləyə işarə edərək, onu əvəz edir: “*I’ll tell*

you this. Don't speak to me ever again". Bu cür kontekstdə *this* adətən mübtədə və ya tamamlıq funksiyasında çıxış edir. Müq. et: "*This is my last word: I am no beaten rug. I don't need to feel like one*"²³.

2. Şəxs əvəzliyinin özündən sonrakı koreferentin indikatoru kimi istifadə olunması. Bu halda sintaktik əlaqə özünü ismin və şəxs əvəzliyinin cəm kateqoriyasında özünü göstərir: "*The waiter brought them tea when the guests had finished the dessert*"²⁴.

3. Çoxmənalı ismin kataforik referant kimi istifadə edilməsi. Əgər çoxmənalı isim cümlədə ilk dəfə istifadə olunur və özündən sonrakı kontekstə aid olub, ondan asılı olursa, bu zaman söhbət ancaq kataforik əlaqədən gedə bilər: "He was so pleasant, that his fellow writer, his rivals and contemporaries, forgave him even *the fact that he was a gentleman*"²⁵.

4. *Something* qeyri-müəyyən əvəzliyinin istifadəsi: "Wait! I'll tell you *something*... In this wedding *I play the minister*"²⁶. *Something* əvəzliyi sonrakı mətnə veriləcək informasiyanın həcminə istinad edir ki, bu informasiyanı danışan qəflətən xatırlayır. İkinci cümlə isə bütövlükdə bu informasiyanın özüdür.

5. Bir sıra hallarda mətnin sonrakı elementlərinə edilən müraciət sıra sayı ilə edilərək təyin funksiyasında çıxış edir: "*Who is the first to have a try – Jeremy or Ian?*"²⁷.

6. Təktərkibli və ya elliptik cümlələrin frazaüstü birləşmələr şəklində birləşməsi. Bu vasitələrə ifadənin tamamlanmasını tələb edən, niyyətli şəkildə açıq buraxılmış müasir reklam mətnlərində tez-tez rast gəlinir: *How to lead a full life? "Earn more. Be independent. Take charge of your future. Join FedEx Ground in Warren"*²⁸.

Nümunələr göstərir ki, referensial seçim mətn postsendenti ilə deyil, heç şübhəsiz referantın koqnitiv statusu ilə idarə olunur.

---

²³ Herbert, G. The Penguin Dictionary of Quotations. / G.Herbert. – London: Claremont Books, –1995. – p.127.

²⁴ Hemingway, E. For Whom the Bell Tolls. / E.Hemingway. – Москва, –1973. – p.211.

²⁵ Yənə orada, – s. 289.

²⁶ Yənə orada, – s. 53.

²⁷ Yənə orada – s.81.

²⁸ The Employment Guide. – 2003, January, 2. № 1. – p. 12.

Araşdırmaların nəticələri göstərdi ki, nəzərə çarpma ilə ilkin adı çəkilən katafora (həm də, təkrarlanan katafora) arasında qarşılıqlı əlaqə var. M.Ariel tərəfindən irəli sürülmüş keçərliliyə təsir edən faktorları kataforaya istinad edərək göstərə bilərik. Bu faktorların hər biri 4 aspektdə (*Nukleusda ilkin adı çəkilən / təkrarlanan katafora, Orbitdə ilkin adı çəkilən / təkrarlanan katafora*) araşdırılır. Bu faktorlar aşağıdakılardır:

– *Köhnə / yeni informasiya*: danışan adətən diskursda adı çəkilmiş referentlərə müraciət etmək üçün əvəzlilikləri ehtiyatda saxlayır. Bunun əksinə “yeni” vahidlər təsvirlə və ya adlarla təqdim olunmalıdır. Halbuki, ilkin adı çəkilən kataforada “yeni” vahidlər pronominal forma ilə təqdim oluna bilər.

– *Məsafə*: Bu faktor antesedent və anafora arasındakı məsafəyə istinad edir. Əvəzliliklər şərait yaradır ki, antesedent əvvəlki cümlədə işlənsin. Kataforada isə eyni funksiyanı əvəzliyə yaxın olan referentlə birlikdə məsafə yerinə yetirir.

Orbitdə ilkin adı çəkilən kataforaya koherent əlaqələrin orbit hissəsində rast gəlinir. Orbitdə ilkin adı çəkilən katafora aşağıdakı nümunədə yanaşı tərkiblərdə orbit mövqeyində işlənmişdir: “*Although he called current market conditions “highly competitive,” Mr.LaMothe, Kellogg’s chairman and chief executive officer, forecast an earnings increase for the full year”*”.

Orbitdə təkrarlanan katafora hallarında isə kataforanın digər halları ilə müqayisədə əlaqələrin orbit hissəsində anafora və onun ikinci dərəcəli antesedenti arasında məsafə ən yüksək həddə çatır: “*So that’s the reason she went to Portland. Yes. Yes. Yes. Yes. Yes. Yes. The Tabloid Star. Like its mainstream competitors, [breath] it finds people who say they knew her. Were you stunned? This just couldn’t be? Not the Monica Lewinsky that I knew? No. No, not s-not stunned. But it’s you know, a lot could happen in five years. [Breaking News]”*”.

– *Rəqabət*: danışan nəzərdə tutulan referenti potensial rəqiblərdən fərqləndirməlidir. E.J. Arnold və M. Griffinin qeyd etdiyi kimi, əgər kontekstdə bir cins şəxs göstərilirsə, o zaman danışanın eksplisit formalara nisbətən əvəzliliklərdən daha çox istifadə etdiyi müşahidə olunur.

Nukleusda ilkin adı çəkilən katafora bir referent kataforik elementə bağlıdır və bir antesedent referent mövqə uğrunda mübarizə aparır. Kataforik *it* ilə olan nümunələrdə bu hal müşahidə olunur.

Nukleusda təkrarlanan katafora hallarında referent mövqə üçün bir namizəd olur. Bu zaman referent NP formasında ikinci dərəcəli antesedent kimi, ya yenidən təkrarlanan katafora və ya genişlənərək sərbəst cümlə şəklində olar: *“It was, uh, me, a guy name Jeff Teague, and Craig Barsley. .... And uh, you know after a little while we ended up talking him into it and uh, so we all snuck ...And uh, I don’t know who thought of it, I don’t know if it was me or Jeff or Craig but we had some cigarettes on us and we were smoking trying to be the big rebels you know and we had a lighter. And one of us thought of the idea of sticking a newspaper in the mailbox and setting the mailbox and newspaper on fire [OANC]”*.

– *Nəzərə çarpma (saliency)*: M.Ariel nəzərə çarpma anlayışını məzmunun linqvistik kateqoriyasına bağlayır. Mövzu əvəzliliklərin cümlədə işlənmə ehtimalını nəzəri cəhətdən artırır. Verilmiş diskurs seqmentinə uyğun mövzuların iki səviyyəsi – cümlə və diskurs səviyyələri müəyyən olunur.

– *Vahidlik*: kataforadan ibarət seqmentlə antesedentin işləndiyi seqment arasında bağlılıq dərəcəsinə istinaddır: *“Because Noga cannot resist sweets, she bought a whole load of them” / “Because she cannot resist them, Noga bought a whole load of sweets”*.

Beləliklə, katafora elə bir hal kimi başa düşülür ki, burada mətn elementi onu izləyən linqvistik mühitdən interpretasional asılılığa malikdir. Postsedent öz kataforik elementindən qonşu prediksayadan uzağa gedə bilməz. Kataforik əlaqə əsasən elmi və rəsmi registr üslubunda olan mətnlərdə reallaşaraq, informasiyanın prospektiv ötürülməsini yerinə yetirir. Digər funksional üslubların araşdırılması bu referensiyaların tədqiqat dairəsini genişləndirməyə imkan verir.

“Ritorik sualların əsas xüsusiyyətləri və kataforik məzmunu” adlanan III fəslin ikinci paraqrafında müxtəlif qəbildən olan ritorik suallar təhlil edilir, kontekstdən asılı olan / olmayan, kataforik funksiyalarda çıxış edən növləri konkret misallarla araşdırılır.

Bildiyimiz kimi, ritorik suallar nitqdə geniş yayılmış dil hadisəsi kimi daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur (bax:

N.İ.Jinkin, Y.M.Skrebnev, İ.R.Qalperin və b. əsərlərinə). Bu gün ritorik suallar monoloji nitqin təsirli dialoqizasiya fiquru kimi xarakterizə edilərək, adresatda nitq predmetinə qarşı emosional-dəyərləndirici münasibətin formalaşdırılmasına xidmət edən məna mərkəzlərinin məna və emosionallığının göstəricisi kimi çıxış edir. Ritorik suallara analogi yanaşmaya britan və amerikan izahlı lüğətlərində də rast gəlinir: *“Ritorik sual, şifahi nitqdə və ya yazıda olduğu kimi, yalnız ritorik təsir, bir fikri vurğulamaq, mövzunu təqdim etmək və s. üçün verilən sual, cavab gözlənilməyən sualdır”*.²⁹

Ritorik suallarda informativ cavabın olmaması ritoriklikliyin zəruri olmasa da xarakterik əlaməti sayılır. Ritorik sualların ən geniş yayılmış formalarından biri təsdiqdə və inkarda işlənən əvəzliksiz suallardır: onlar əvvəl ifadə olunmuş yeni fikrin gerçəkliyini sorğuya çəkilməsini əxz etdirir. Formasına görə inkarda işlənən əvəzliksiz ritorik sual vasitəli nitqdə təsdiq konstantivini nəzərdə tutur. *“Brother, don't I feel as bad about it as you do?”*³⁰. Əvəzliksiz ritorik sualların digər bir növü vasitəli nitqdə inkar konstantivini reallaşdıran, qrammatik inkarı olmayan sual cümlələridir: *“Is there anyone in the world”, cried Miss Waterfood, “who can put such a wealth of wit and satire and comic observation into a semi-colon?”*³¹.

Ritorik suallar xüsusi sual formasında da işlənə bilər. Cümlənin əvvəlində işlənən sual sözlərinə görə ritorik suallar altqruplar ayrılır. Əvəzlikli ritorik sualların ən geniş yayılmış növlərindən biri formasına görə təsdiqdə olan, inkar konstantivə istinad edən, mübtədaya (who-question) verilən sualdır. *“But who does hawk at eagles with a dove?” / “Nobody hawks at eagles with a dove”*. Əvəzlikli ritorik sualların daha az yayılmış növü formasına görə təsdiq konstantivə istinad edən sualdır: *“Who wouldn't like it? It's so beautiful”*³² / *“Everyone would like it. It's so beautiful”*.

Who sual əvəzliyi ilə verilən suallar tamamlığın sualı qismində çıxış edirlər: *“Who did you ever treat square, you rummy?” I told*

²⁹ Webster's New World Dictionary of the American Language Text. / – New York: The World Publishing Company, – 1951. – p. 1249.

³⁰ Chrichton M. Airframe. / M.Chrichton. – Arrow Books, – 1997. – p. 42.

³¹ Hemingway, E. For Whom the Bell Tolls. / E.Hemingway. – Москва, –1973. – p.108.

³² www.pragmatics.oo.vg

him. "You'd double cross your mother"³³ > "You never treated anyone square". Sual cümlələrində *what* sual əvəzliyi funksionallaşan ritorik suallar formasına görə tamamlığa verilən sualla üst-üstə düşə bilər: "What can I say that will enable you to understand the depth of my sorrow?"³⁴ / "I cannot say anything that will enable you to understand the depth of my sorrow". Ritorik sualların geniş yayılmış növlərindən biri də *Why* (why-question) səbəb zərfliyi funksiyasında işlənən sual əvəzliyi ilə düzələn suallardır: adətən onların tərkibində *should* modal feili təsdiqdə ("Why should I waste your time in discussing what is inevitable?"³⁵) və inkarda ("Why shouldn't he work with his hands?"³⁶) işlənir.

Alternative sual və *ayırıcı sual*, əvəzliksiz sualların transforması olmaqla yanaşı həm də ritorik sual ola bilər. Alternativ və ayırıcı sualların ritorikliyi kontekstdən bəlli olur. Kontekstdən asılı olan ritorik sualların ritorikliyi kontekstlərdə açıla bilər. Ritorik sualın aydınlaşdırıcı konteksti bir cümlə daxilində (a) və ya bir neçə cümlə ilə (b) ifadə edilə bilər: "Who could attempt to pursue him? It was impossible"³⁷ / (a) nümunədə ritorik sualı izləyən cümlə "No one could attempt to pursue him" – fikrinə əsaslanaraq, ritorikliyi sübut edir; (b) "What's your degree?" / "A Bachelor of Arts. In music, Marty said, in his reasonable tone" // "Mr. Barker, do you think that qualifies you to judge aircraft?"³⁸; (b) nümunədə sualdan əvvəlki cümlə danışanın əminlik mövqeyini əks etdirərək, ona istinad edir ki, yalnız humanitar biliklərə malik şəxs təyyarə düzəltmə məsələlərində ekspert ola bilməz: "That does not qualify you to judge aircraft".

Deklarativ suallar formaca nəqli cümləyə uyğundur, onlar nadir hallarda ritorik ola bilər, onların ritorikliyi kontekstdən asılıdır. İngilis dilində sual cümlələrinin bütün sintaktik növləri ritorik sual

---

³³ Hemingway, E. To have or have not. / E.Hemingway. – Москва: Международные отношения, 1979. – p. 38.

³⁴ Shelley, M. Frankenstein. / M.Shelley. – Aerie Books LTD, –1983. – p. 227.

³⁵ Shaw, B. Mrs Warren's Profession. / B.Shaw. – Ст.-Петербург: Антология, – 2002. – p. 60.

³⁶ Hemingway, E. The Torrents of Spring. / E.Hemingway. – Penguin Books, – 1996. – p. 38.

³⁷ Shelley, M. Frankenstein. / M.Shelley. – Aerie Books LTD, –1983. – p. 72.

³⁸ Galsworthy, J. In Chancery. / J.Galsworthy. – Hertfordshire, – 1994. – p. 333.

ola bilər. Alternativ sual, ayırıcı və deklarativ sual formasında olan ritorik suallara az rast gəlinir, onların ritorikliyi kontekstdən asılıdır.

Kontekstdən asılı olmayan ritoriklik ritorik sualın sintaktik strukturu və ya onun daxili semantikasını ilə müəyyən olunur və adətən universal reallığı bildirirlər: *“Can storie d'urn or animated bust? Back to its mansion call the fleeting breath? Can-honor's voice provokes the silent dust or flattery soothe the dull cold ear of death?”*³⁹ / *“Storied urn or animated bust cannot back to its mansion call the fleeting breath. Honor's voice cannot provoke the silent dust, or flattery car mot soothe the dull cold ear of death”*. Kontekstdən asılı olmayan ritorik suallar arasında sabit konstruksiyalar, ritorik klişelər, ritorik sual mənasında işlənən formasına görə sual olan cümlələr ola bilər ki, bu cümlələrdə kvesitivlik “silinib”.

Beləliklə, ritorik sual dedikdə üslubi effekt yaratmaq, xüsusi diqqət çəkmək və ya deyilən cümlənin emosional tonunu yüksəltmək məqsədi ilə sual formasının təsdiq və ya inkar edilməsi başa düşülür. Ritoriklik konkret sintaktik strukturun üslubi və praqmatik funksiyasıdır və burada bir hadisənin – ritorik sualın formal və məzmunu xüsusiyyətləri üçün xarakterik olan affirmativlik asimmetriyasının təsdiq və ya inkar tərəfləri var.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilmiş elmi qənaətlər aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilmişdir:

1. Tədqiqat işində göstərilən tərifləri yekunlaşdırsaq, söyləyə bilərik ki, praqmatika cümlələrin situasiyada necə mənə qazanmasını nəzərdə tutur. Dilçilikdə antroposentrizm tədqiqatçının maraqlarının obyektədən subyektin tanınmasına doğru yönəlməsi və dili insanda və insanı dildə təhlil edir. Dili kommunikasiya prosesində iştirak edən adresat və adresantı başa düşmək, insan dünyasından çıxış edərək dilin təbiətini başa düşmək və ona izah vermək yönündən tədqiq edən digər bir elm sahəsi isə – praqmatikvistikadır.

2. İkinci dilə mükəmməl yiyələnən xarici dil daşıyıcısı bu dilin doğma daşıyıcılarından fərqli olan praqmatik performans nümayiş etdirir. Praqmatikvistik vasitələr ünsiyyət zamanı dinləyiciyə fikri müəllifin nəzərdə tutduğu şəkildə çatdırmağa kömək edir. Belə vasitələr dildə eksplisit və implisit formada mövcuddur. Ekplisit

---

³⁹ www.taha.org/public/speech

mənalarla məndə olan informasiyanı fon biliyə istinad etmədən məndə “görmək” olur. İmplit mənanı başa düşməyə semantik, qrammatik, sintaktik və s. biliklər kifayət etmir. Belə mənalar tədris olunmur, bizi əhatə edən mühitdən mənimsənilir.

3. Mətn diskursun spesifik və unikal reallaşmasıdır və konkret şifahi fikirlərə və yazılı sənədlərə istinad edir. Mətn tekstuallığın yeddi standartına cavab verərsə, o zaman kommunikativ hadisə hesab edilə bilər. Bu standartlardan birinin tələbi pozulduqda, mətn kommunikativ olmayacaq (qeyri-mətnlərə çevriləcək).

4. Qrammatik, sintaktik, leksik, qrafik və s. kimi səth quruluşu komponentləri ilə dərin məna səviyyəsi, yəni semantik-koqnitiv səviyyə arasındakı bağlılıq koheziya-koherentlik oppozisiyası ilə reallaşır. İntensionallıq müəllifin niyyətini gerçəkləşdirmək üçün koheziv və koherent mətn hadisələrinin ardıcılığıdır. Situativlik tekstuallığın standartı kimi – mətnin öz ilkin situasiyasına uyğunlaşaraq, funksionallaşır.

5. Sual cümlələrinə nitq aktları kontekstində yanaşarkən, iki istiqamət əsas götürülür: nitq aktları nəzəriyyələri və sual cümlələrinin semantikasi və cavabların pragmatik xarakteri. Bir sıra ifadələr hərəkətə bərabərdirlər (“*I name this ship*” or “*I now pronounce you man and wife*”) və onlar yeni sosial-psixoloji reallıq yaradır. Nitq aktları nəzəriyyəsi bu cümlələri üç aspektli hal kimi izah edir: lokusionar, illokusionar və perlokusionar akt. Sadə baş verən hərəkət *lokusionar nitq aktları* adlanır. *İllokusionar akt* dedikdə isə söylənilən ifadə hərəkətə bərabər olur (xahiş, xəbərdarlıq, verilən vədi pozmaq). *Perlokusionar akt* ifadə ilə dinləyiciyə edilən təsiri (inandırmaq, qorxutmaq, maarifləndirmək və s.) nəzərdə tutur.

6. *Müvafiqlik maksimumu*, söhbətin mövzusu isə suallar silsiləsi arasında sual-cavab əlaqəsinin eksplisit şəkildə mövcud olduğunu özündə ehtiva edir. Mövzu özü eksplisit və ya implit formada irəli sürülən sualdır və iddianın relevantlığını müəyyən edir. Hətta ünsiyyət zamanı sual eksplisit şəkildə verilməsə belə, o (sual) arxa fonda iddia kimi, diskursu koherent edən mövzu kimi xüsusi rol oynayır.

7. Katafora sonrakı linqvistik mühitdən, mətn elementlərindən interpretativ asılılığı olan bir fenomendir. Dil səviyyələrinin müxtəlif

vasitələri ilə ifadə olunan kataforik referent və postsendent kataforanın ikili strukturudur və semantik mənbəni özündə birləşdirir.

8. Ritorik nəzəriyyə digər sosial strukturlarla və ünsiyyət vasitələri ilə qarşılıqlı əlaqə, reallığın rekonstruksiyası üsulları, sosial-siyasi münasibətlərin strukturallaşmasında iştirak əsasında yaranmışdır. Ritorik suallar adi sualların struktur formasına, nəqli cümlənin isə semantik dəyərinə malikdir və hər cür sintaktik növdə və quruluşda olan cümlələr ritorik sual ola bilər. Ritorik suallarda informativ cavabın olmaması ritoriklikliyin xarakterik əlaməti sayılır.

9. Ritorik sualların ritorikliyi kontekstdən asılı ola və ya olmaya bilər. Kontekstdən asılı olmayan ritoriklik ritorik sualın sintaktik strukturu və ya onun daxili semantikasını ilə müəyyən olunur və adətən universal reallığı bildirir. Kontekstdən asılı olan ritorik suallar müxtəlif yalnız kontekst fonunda “aydınlaşır”.

Tədqiqatın məzmunu, əsas müddəaları və nəticələri müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Rzadə, G.Ç. Presidentlik anlayışı və alluziv adlar // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və Ədəbiyyat, – 2014. №4, – s.41-44.
2. Rzadə, G.Ç. Azərbaycan və ingilis dillərində implisit məna // Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” adlı Beynəlxalq Elmi konfransın materialları. – Bakı: – 4-5 may, – 2017, – s. 531-532.
3. Rzadə, G.Ç. Cümlənin kataforik funksiyaları // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXI Respublika Elmi Konfransının materialları. – Bakı: BDU, – 24-25 oktyabr, – 2017, II c., – s.156-157.
4. Rzadə, G.Ç. Presuppozisiya intertekstuallığın bir növü kimi // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Elmi Əsərlər (Dil və ədəbiyyat seriyası), – 2019. № 1, – s. 220-223.
5. Рзаде, Г.Ч. Межкультурное общение и причины коммуникативных социально-прагматических неудач в вопросах // – Москва: Вестник МГОУ. Серия. Лингвистика, – 2019. №1, – с. 86-91.

6. Рзазаде, Г.Ч. Причины коммуникативных-прагмалингвистических неудач в вопросах (на материалах английского и азербайджанского языков) // IV International Scientific Conference “Modern Interdisciplinarity and Humanitarian Thinking”, – Kutaisi, – 2019, – с. 135-136.
7. Rzazadə, G.Ç. Siyasi sual cümlələrinin praqmatika interfeysində analizi // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Elmi Əsərlər (Dil və ədəbiyyat seriyası), – 2019. № 2, – s.181-186.
8. Rzazadə, G.Ç. Antroposentrizm və dil // – Bakı: Elm və təhsil, AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2019. №20, – s.115-121.

Dissertasiyanın müdafiəsi 28 fevral 2024-cü il tarixində saat 10⁰⁰ Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "23" yanvar 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

İsmail

Çapa imzalanıb: 23.01.2024

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 39157 işarə

Tiraj: 100 nüsxə